

mesinde Tauer'in bu eseri esas kabul edilmiştir (*Zafername*, Ankara 1949). Timur hânedanı uzmanı olan Tauer, birkaç makalesinde ve Hâfız-ı Ebrû'nun *Mecmû'a's*ının bir kısmının neşri olan *Penc Risâle-i Târihi ...: Cinç opuscules de Hâfız-i Ab-rû concornant l'histoire de l'Iran au temps de Tamerlan* adlı eserinde (Prag 1959) bu dönemi ele almıştır. İran tarihi metinlerine dair edisyonları, Osmanlı Devletiyle ilgili olarak Avrupa tarihindeki olayların açıklanmasına katkıda bulunmuştur. Bu konudaki kitabı Belgrad seferiyle şehrin fethini anlatır ve çeşitli İran kaynaklarının incelenmesiyle hazırlanmıştır (*Histoire de la campagne du Sultân Suleymân Ier contre Belgrade en 1521*, Prag 1924). Müellif, Osmanlı tarihçisi Celâlzâde Sâlih Çelebi'nin Belgrad seferine dair eserinin bazı bölümlerini daha sonra bu çalışmasına ilâve etmiştir (*Ar.O*, VII/1-2 [1935], s. 191-196). Tauer'in bir ilgi alanı da Fars edebiyatıdır. Bu sahadaki temel eseri Jan Rypka'nın hazırladığı *Dejiny perske a tadjicke literatury* (İran ve Tacik edebiyatı tarihi, Praha 1956, 1963) adlı kitap için yazdığı uzun makaledir. Arapça sahasında ise binbir gece masallarının Çekçe tercümesiyle meşhurdur (*Tisic a jedna noc*, I-VIII, Prag 1928-1963) ve bunlar masalların en geniş metinleri olarak bilinir. Bu eserine küçük bir İslâm ansiklopedisi diye görülebilecek derecede ayrıntılı not ve yorumlar eklemiştir. Tauer'in Çek tarihçisi Josef Susta'nın yönetiminde hazırlanan *Dejiny lidstva* (İnsanlık tarihi) adlı ilk Çek dünya tarihine ve *Tvurcove dejin* (Tarihi yapanlar) adlı ansiklopediyeye de büyük katkısı olmuş, özellikle *Novy Orient*'te birçok makalesi yer almıştır. Ölümünden sonra *World of Islam, Its History and Culture* adlı bir eseri daha yayımlanmıştır (Prag 1984).

BİBLİYOGRAFYA :

R. Vesely, "Centième anniversaire de la naissance du Prof. Dr. Felix Tauer (1893-1981)", *Zafername: Memorial Volume of Felix Tauer* (ed. R. Vesely – E. Gombár), Praha 1996, s. 1-16; a.m.f., "Prof. Dr. Felix Tauer Zum 80. Lebensjubiläum", *Ar.O*, XLI (1973), s. 305-307; J. Rypka, "Felixu Tauerovi g sedesatce", *Nový Orient*, VIII, Prag 1953, s. 137-141; a.m.f., "Les soixante ans de Felix Tauer", *Ar.O*, XXII (1954), s. 32-37; a.m.f., "To Felix Tauer on the Occasion of his Seventy-Fifth Birthday", a.e., XXXVI/1 (1968), s. 535-550; K. Petracek, "Prof. Dr. Felix Tauer 1893-1981", a.e., XLIX (1981), s. 378-379; B. G. Fragner, "Felix Tauer (1893-1981)", *Isl.*, LIX/1 (1982), s. 4-5; J. Becka, "Felix Tauer: A Historian of the Near East and Central Asia", *Ar.O*, LII (1984), s. 258-267; "Hâfız-ı Ebrû", *DİA*, XV, 89.

VOJTECH KOPČAN

TÂUN

(الطاعون)

Kitlesel ölümlere sebep olan veba hastalığı.

Sözlükte "yaralamak, ayıplamak, kusurlu görmek" anlamlarındaki ta'n kökünden türeyen tâun bazı dilcilere göre bulaşık yayılan her hastalığın adıdır. Tâunu vebanın bir türü kabul eden İbn Kayyim el-Cevziyye'ye göre her tâun vebadır, ancak her veba tâun değildir (*et-Ṭıbbü'n-nebevi*, s. 29-30). 1894 yılında Fransız bilim adamı Alexandre Yersin tarafından bulunarak "yersinia pestis" adı verilen basilin yol açtığı hastalığın hıyarcıklı, septisemik ve akciğer vebası diye çeşitli türleri bilinmektedir. Eski Ahid'in çeşitli yerlerinde İsrâilîğulları'nın isyankâr davranışlarının Allah'ın gazabını üzerlerine çektiği, bu sebeple veba ile cezalandırıldıkları ifade edilir (Sayılar, 16/44-48; Tesniye, 28/20-21; Mezmurlar, 78/50; 106/29). Bazı müfessirler, Kur'an'da (el-A'râf 7/130-135) Hz. Mûsâ'ya inmayan Firavun ve Mısırlılar'ın üzerine gönderildiği bildirilen tûfan, çekirge, haşere, kurbağalar ve kan gibi musibetler için kullanılan "ricz" kelimesini tâun olarak açıklamıştır (Taberî, VI, 41). Hz. Peygamber, tâunun önceki milletlerden bir gruba ve İsrâilîğulları'na ceza olarak (ricz) gönderilen bir hastalık olduğunu belirtmiş, bir yerde veba çıktığını duyanların oraya gitmemelerini, buldukları beldede ortaya çıktığı takdirde oradan ayrılmamalarını söylemiştir (Buhârî, "Ṭıb", 100; Müslim, "Selâm", 92-97; *Müsned*, I, 173, 176-177, 182; V, 202, 213). Bir rivâyete göre Resûl-i Ekrem, Kur'an'da kıssaları anlatılan bazı peygamberlerin ümmetleri gibi toptan helâk yerine kendi ümmetinin Allah yolunda savaşarak yaralanma (ta'n) ve tâunla ölümünü dilemiş; tâunun Allah'ın bazı kimseleri cezalandırdığı bir çeşit azap, müminler için bir rahmet olduğunu söylemiş, ona yakalanan bir kişinin sabredip ecrini Allah'tan bekleyerek bulunduğu yerde kalması, bunun Allah'ın takdiri olduğuna ve başına Allah'ın yazdıklarının dışında hiçbir şeyin gelmeyeceğine inanması durumunda kendisine şehid sevabı verileceğini belirtmiştir (Buhârî, "Ṭıb", 31; "Kader", 15; tâundan ölmenin şehitlik sayıldığını belirten diğer rivayetler için bk. Buhârî, "Cihâd", 30, "Ṭıb", 30; Müslim, "İmâre", 166). Bir başka rivâyete göre Resûlullah ümmetinin sonunun ta'n ve tâun olacağını ifade etmiş, Hz. Âişe'nin, "Ta'nı biliyoruz, tâun

nedir?" sorusuna karşılık, "Karnın alt kısmında ve koltuk altında çıkan develerdeki benzer bezedir" demiştir (İbn Abdülber, VI, 212; İbn Kayyim el-Cevziyye, s. 29; Münâvî, IV, 288). Eski kaynaklarda tâunun belirtileri arasında koltuk altında, kulak arkasında, burun yanında ve vücudun yumuşak dokulu kısımlarında siyah, yeşil ve bozuk renkte, çok acı veren çibanların çıkması, bunlardan kanlı irin akması ve kusma, kalp çarpıntısı, baygınlık gibi durumlar zikredilir.

İslâm tarihinde birçok tâun olayı kaydedilmiştir. Hz. Peygamber zamanında görülen ilk tâun 6 yılında (627) Medâin'de meydana gelen Şirûye tâunudur. Hz. Ömer devrinde birkaç tâundan söz edilir. Belâzürî, onun zamanında Hayber yahudileri arasında veba salgını çıktığını haber vermektedir (*Fütûh*, s. 32). 17 veya 18 (639) yılındaki Amvâs tâununda içlerinde Ebû Ubeyde b. Cerrâh ve Muâz b. Cebel gibi sahâbenin ileri gelenlerinin de bulunduğu 25-30.000 kişi ölmüştür (İbn Kesîr, VII, 79 vd.). Suriye bölgesi ordu kumandanı Ebû Ubeyde b. Cerrâh tarafından Şam-Hicaz yolu üzerindeki Serğ kasabasında karşılanan Hz. Ömer'e Şam'da veba çıktığı haberi verilince vebanın olduğu yere gitmemiş, kendisine, "Allah'ın kaderinden mi kaçırıyorsun?" diyen Ebû Ubeyde'ye Allah'ın kaderinden yine O'nun kaderine sığındığını söylemiştir (Buhârî, "Ṭıb", 30; Müslim, "Selâm", 100). 69 (688) yılında Basra'da meydana gelen tâun salgını, "sel sularının önüne gelen her şeyi alıp götürmesi gibi" insanları âniden öldürmesinden dolayı Cârif tâunu diye anılmıştır. Basra'daki tâunun üç gün devam ettiği ve her gün 70.000 insanın öldüğü rivayet edilmiştir. Burada oturan sahâbî Enes b. Mâlik'in ailesinden seksene yakın kişi hayatını kaybetmiştir. Feteyât adı verilen tâun 87'de (706) Basra, Vâsit ve Şam bölgesini etkisi altına almıştır. 131 (749) yılında yine Basra ve çevresinde çıkan tâun üç ay kadar sürmüş ve her gün 1000 kadar insan ölmüştür (Nevevî, I, 105-107). İbn Kesîr muhtelif tâun salgınlarından söz eder. 749 (1348) yılı olaylarını anlatırken geniş bir coğrafyaya yayılan tâun sırasında Dımaşk şehri ve yakınlarında bir günde 300'den fazla insanın öldüğünü, sadece Emevî Camii'nde bir vakitte on beş kişinin cenaze namazının kılındığını kaydeder (*el-Bidâye*, XIV, 237 vd.). 764'te (1363) Mısır'da görülen tâun salgınında da birçok insan hayatını kaybetmiştir (*a.g.e.*, XIV, 317). Hastalığın yayılmasında kara ve deniz yoluyla ti-

TÂUN

caret ve haberleşme gibi hareketlilikler etkili olmuştur.

İlkçağ'dan günümüze kadar veba salgınları üç evrede ele alınır. Bunlardan ilki milâdî 541 yılında başlayan ve Jüstinyen vebası olarak bilinen hastalıktır. VIII. yüzyılın ortalarına kadar aralıklarla süren veba İslâm'ın doğduğu ve yayıldığı toprakları da etkilemiştir. Ardından XIV. yüzyıla gelinceye kadar büyük kayıplara yol açan veba salgını kaydedilmemiştir. 1330'larda Orta Asya steplerinden başlayıp 1347'de İpek yolu boyunca ilerleyen ticaret kervanları aracılığıyla İslâm dünyasına ulaşan ve "kara ölüm" diye nitelenen ikinci evre kısa sürede bütün eski dünyayı etkisi altına almış ve aralıklarla devam ederek XIX. yüzyılın ortalarına kadar ağır kayıplara sebebiyet vermiştir. Bombay vebası diye bilinen üçüncü evre XIX. yüzyılın ikinci yarısında Güneydoğu Asya'dan çıkarak bütün dünyaya yayılmış ve XX. yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür.

Kara ölüm evresinde hastalık Ön Asya ve Akdeniz havzasına ulaşmış, oradan deniz yoluyla İslâm dünyasının büyük bir kısmını etkisi altına almıştır. Çok ağır geçen ilk salgından sonra bunu izleyen salgınlar yaklaşık her on yılda bir yeniden ortaya çıkmıştır. Kara ölümün ardından gelen salgınlarda veba hastalığı Venedik ya da Ragusa (Dubrovnik) gibi Avrupa'nın Akdeniz'deki limanlarından ticaret yoluyla İslâm dünyasına taşınmış ve liman şehirlerinden iç bölgelere doğru ilerlemiştir. XV. yüzyılda ve XVI. yüzyılın başlarında genellikle hastalığın izlediği yayılma çizgisi Akdeniz havzasında batıdan doğuya olmuştur. İslâm dünyasını etkileyen salgınların XVI. yüzyılın başlarından itibaren yeni alanlara doğru yayılmaya başladığı görülmektedir. Bu dönemde veba sadece Akdeniz havzasıyla sınırlı kalmamış, Balkan yarımadası, Karadeniz havzası, Kafkasya, Orta Asya, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'na uzanan ticaret ve haberleşme ağlarını da içine alarak daha karmaşık bir yayılma seyri izlemiş ve eskisinden daha sık görülür hale gelmiştir. Böylece etkisi giderek artan salgınlar XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren İslâm dünyasında yaklaşık her yıl meydana gelmiştir. Bütün XVII. yüzyıl boyunca bu sıklıkta görülen salgınların XVIII ve XIX. yüzyıllarda seyrekleşmekle birlikte yaklaşık her yeni gelen nesille beraber tekrar ortaya çıkmıştır.

Osmanlılar'ın en güçlü dönemini yaşadığı, Safevî ve Bâbü imparatorluklarının hızla geliştiği XVI. yüzyılda yeni ticaret ve

haberleşme ağlarının kurulması, yol güvenliğinin sağlanması ve bölgeler arasındaki hareketliliğin artmasıyla hastalığın eskisinden daha kolay ve daha geniş alanlara yayıldığı görülmektedir. İran, Irak ve Azerbaycan'da Safevîler birçok Avrupa devletiyle ticarî ilişkiler kurmuş, yeni yollar, köprüler, kervansaraylar sayesinde bölgede önemli ticaret merkezleri oluşturulmuş, insanların ve ticaret mallarının dolaşımı artmış, bunun sonucunda Safevî toprakları veba salgınlarından ciddi biçimde etkilenmiştir. Aynı dönemde bütün Hint yarımadasına yayılan ve XIX. yüzyılın ortalarına kadar hüküm süren Bâbürlüler de birçok Avrupa devletiyle ticaretini geliştirmiş, Kızıldeniz ve Basra körfezinden geçen ticaret yolları yanında Doğu Afrika ve Doğu Asya ile olan ticaretin de artması ve ülkenin batısındaki kervan ticareti yolunun önem kazanmasıyla Bâbürlü toprakları veba salgınlarına hedef olmuştur. Balkanlar, Karadeniz, Kafkasya, Orta Asya, Anadolu, Arap yarımadası, İran, Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz arasındaki ticaret yollarının kesişme noktasında yer alan Osmanlı Devleti toprakları veba salgınlarının yayılmasını kolaylaştıran yeni bağlantı ağları teşkil etmiştir. Fetihler sonucunda imparatorluk toprakları ve nüfusu çok artmış, eski ticaret ve haberleşme yollarına yenileri eklenmiştir. Aynı dönemde ortaya çıkan ya da gelişen birçok şehir merkezi ve hızla artan nüfus da salgınlar için uygun şartlar hazırlamıştır.

XVI. yüzyılda İslâm ülkelerini etkileyen salgınlar arasında en önemlileri 1511-1513, 1520-1529, 1533-1549, 1552-1566 yılları arasında görülmüş, 1570'lerde başlayan salgın XVII. yüzyılın başlarında da etkisini sürdürmüştür. Bu salgın özellikle İstanbul, Anadolu, Balkanlar, Mısır ve Kuzey Afrika'da, ayrıca Safevî ve Bâbürlü topraklarında ve Avrupa'da son derece etkili olmuştur. XVII. yüzyılda da birçok salgın görülmüştür. Bunların en önemlileri 1603, 1611-1613, 1620-1624, 1627, 1636-1637, 1647-1649, 1653-1656, 1659-1666, 1671-1680, 1685-1695 yıllarında meydana gelmiş, 1697'de çıkan salgın XVIII. yüzyılın ilk yıllarına kadar sürmüştür. XVIII. yüzyılda ortaya çıkan salgınlar daha hafif geçmiş, ancak 1713, 1719, 1728-1729, 1739-1743, 1759-1765, 1784-1786, 1791-1792 tarihlerinde yine etkili olmuştur. XIX. yüzyıl boyunca giderek etkisini kaybeden salgınların en önemlileri 1812-1819 ve 1835-1838 yıllarında görülmüştür. XIX. yüzyılın ortalarına doğru karantina teşkilâtının kurulması ve yeni sağlık yönetmeliklerinin uy-

gulanmasından kısa bir süre sonra Anadolu, Mısır ve Doğu Akdeniz'de veba salgınları büyük ölçüde azalmıştır. Modern dönem öncesine ait güvenilir istatistik bilgileri bulunmadığından vebanın öldürücülük oranını kesin şekilde tesbit etmek güçtür. Ancak şiddetli geçen salgınlarda nüfusun en az üçte birinin yok olduğu ve sık sık tekrar eden salgınların demografik etkilerinin uzun vadede büyük kayıplara yol açtığı belirlenmiştir. XVII. yüzyıldan itibaren İslâm ülkelerinde görülen veba salgınlarının öldürücülük oranının Avrupa'ya göre daha düşük olduğu kaydedilmektedir.

Tarihî kaynaklarda tâunla ilgili çeşitli terimler kullanılmıştır. Özellikle XIV. yüzyılın ortalarında başlayan kara ölüm sırasında ve sonrasında yazılan tıp metinlerinde hastalığın farklı türleri genellikle doğru biçimde açıklanmış, diğer eserlerde de hastalıktan bahsedilirken doğru tanımlar yapılmıştır. Çeşitli türlerde birçok eser veba salgınlarından söz eder. Bunlar arasında mahkeme kayıtları, hükümler, fetvalar, diplomatik yazışmalar, şiirler, biyografik eserler, seyahatnâmeler, mezar taşları, veba risâleleri zikredilebilir. Tedavi yöntemleri için kaleme alınan çok sayıda risâlede değişik tedavi usullerinden söz edilir.

Eski Yunan ve Roma tıbbının etkisiyle önceleri hastalığın sebebi bozulmuş havaya bağlanır ve yüksek yerlerde ikamet edilmesi, temiz hava getiren rüzgârlara açık evlerde oturulması, yaşanılan mekânda ve dışarıdaki havayı arındırmak için sirke, sandal ağacı ve gül suyu kullanılması tavsiye edilirdi. Sağlığı koruma yöntemleri arasında en yaygın olanı kan aldırma idi. Bunun yanı sıra hastalığın tedavisinde merhem, şurup, yakı vb. ilaçlar, yiyecek ve içeceğin hazırlanışına dair bilgiler de eserlerde yer almaktadır. Ayrıca çok sayıda farmasötik madde ihtiva eden ve her derde deva olarak kullanılan tiryaklar Avrupa'da olduğu gibi İslâm ülkelerinde de yaygındı. Modern tıp öncesinde hem Avrupa'da hem İslâm ülkelerinde vebaya karşı aynı türden önleyici ya da tedavi edici yöntemler kullanılmıştır. Tıbbın yanında dua, astroloji ve büyüye de sıkça başvurulmuştur. Veba duaları, büyü reçeteleri, muskalar, tılsımlar vb. mânevî tedavi usullerine vebaya dair eserlerde bolca rastlanmaktadır.

Osmanlılar'da XV. yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanan veba risâlelerinde salgın hakkında daha önceki dönemlere ait eserlerden farklı bir bakış açısının yer aldığı görülür. Bu eserlerde salgının çıktığı

yerden uzaklaştırılması yasaklanmaz; vebanın bulaşıcılığı konusunda, ayrıca veba olan yerden dışarıya çıkmanın dinen câiz olup olmadığı hakkında uzun tartışmalar bulunur. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hastalığın bulaşıcılığı görüşü ağırlık kazanmış, dolayısıyla salgının görüldüğü yerden havası temiz olan bir yere gitmenin cevazıyla ilgili fetvalar verilmiştir. Meselâ Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin kaleme aldığı *Risâletü's-ş-şifâ li-(fi)edvâ'i'l-vebâ* adlı eserde bu husus açıkça dile getirilir. Ebüssuûd Efendi'nin de bu konuda fetvaları mevcuttur. Tâundan kaçmaya şer'an izin olup olmadığı sorusuna karşılık Hak Teâlâ'nın kahrından lutfuna sığınmak niyetiyle câiz olacağı yolunda fetva vermiş (Düzdağ, s. 182), küçük bir çocuğu salgın esnasında şehre getirip ölümüne yol açan kimsenin diyet ödemesi gerektiğini belirtmiştir (a.g.e., s. 154). Öte yandan tâundan kaçıp görevini yapmayan imam ve müezzin gibi vazifeliler için ta'zir ve azil cezasına hükmetmiştir (a.g.e., s. 178). İbn Hâtîme'nin *Tahsîlû ğarazi'l-kâşid fi tafşîli'l-marazi'l-vâfid*, İdrîs-i Bitlisî'nin, *Risâletü'l-ibâ' 'an mevâkı'i'l-vebâ* ve Ali Hibri Efendi'nin *Fevâid-i Hibriyye*'si veba hakkındaki eserler arasındadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, I, 173, 176-177, 182; IV, 395, 413; V, 202, 213; İbn Sa'd, *e't-Tabakât*, VII, 146; Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), s. 32; Taberî, *Câmî'u'l-be-yân*, VI, 41; İbn Abdülber en-Nemerî, *et-Temhîd* (nşr. Mustafa b. Ahmed el-Alevî – M. Abdülkebir el-Bekrî), Mağrib 1387/1967, V, 212; Nevevî, *Şerhu Müslim*, I, 105-107; İbn Kayyim el-Cevziyye, *e't-İbbü'n-nebevî* (nşr. Âdil el-Ezherî v.dğr.), Kahire 1377, s. 28-35; Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bîdâye ve'n-nihâye* (nşr. Ahmed Ebû Mülhim v.dğr.), Beyrut 1407/1987, VII, 79 vd.; XIV, 237 vd., 317; Sürremeri, *Kitâb fihî zikrû'l-vebâ ve'l-tâ'ûn* (nşr. Şevket b. Rifki Şevket), Amman-Dimaşk 1425/2005, s. 88, 101; İbn Hacer el-Askalânî, *Bezlû'l-mâ'ûn fi fa'zli'l-tâ'ûn* (nşr. Ahmed Isâm Abdülkâdir el-Kâtîb), Riyad 1411, s. 78, 85 vd., 97, 109 vd., 196, 305; Taşköprizâde, *Risâletü's-ş-şifâ li-edvâ'i'l-vebâ*, Kahire 1292; Münâvî, *Feyzû'l-kadîr*, IV, 288; M. W. Dols, *The Black Death in the Middle East*, Princeton 1977; a.m.f., "Ibn al-Wardî's Risalah al-naba' an al-waba': A Translation of a Major Source for the History of the Black Death in the Middle East", *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History-Studies in Honor of George C. Miles* (ed. O. K. Kouymjian), Beirut 1974, s. 443-455; a.m.f., "Plague in Early Islamic History", *JAOS*, XCIV/3 (1974), s. 371-383; a.m.f., "The Second Plague Pandemic and its Recurrences in the Middle East: 1347-1894", *JESHO*, XXII/2 (1979), s. 162-189; L. I. Conrad, *The Plague in the Early Medieval Near East* (doktora tezi, 1981), Princeton University; a.m.f., "Arabic Plague Chronologies and Treatises: Social and Historical Factors in the Formation of a Literary Genre", *St.I*, LIV

(1981), s. 51-93; a.m.f., "Tâ'un and Wabâ': Conceptions of Plague and Pestilence in Early Islam", *JESHO*, XXV/3 (1982), s. 268-307; a.m.f., "Plagues in the Islamic World", *Dictionary of the Middle Ages* (ed. J. R. Strayer), New York 1989, IX, 684-686; M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebüssuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1983, s. 154, 178, 182; D. Panzac, *La peste dans l'Empire ottoman 1700-1850*, Leuven 1985 (a.e.: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba: 1700-1850* [trc. Serap Yılmaz], İstanbul 1997); a.m.f., "Wabâ'", *EP* (İng.), XI, 3-4; Uli Schamiloglu, "The Rise of the Ottoman Empire: The Black Death in Medieval Anatolia and its Impact on Turkish Civilization", *Views from the Edge: Essays in Honor of Richard W. Bulliet* (ed. N. Yavari), New York 2004, s. 255-279; A. Süheyl Ünver, "Türkiye'de Veba (Taun) Tarihçesi Üzerine", *Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı*, sy. 5 (1935), s. 70-88; J. Sublet, "La peste aux rets de la jurisprudence: Le traité d'Ibn Hager al-Asqalani sur la peste", *St.I*, XXXIII (1971), s. 141-149; B. Shoshan, "Wabâ'", *EP* (İng.), XI, 2-3.

NÜKHET VARLIK

TAVACI

Ortaçağ'da bazı Türk ve Moğol devletlerinde kullanılan bir askerî unvan.

Moğolca "saymak, toplamak, hesaplamak" anlamındaki **togacadan** gelen **tavacı** (Doerfer, I, 262; Lessing, s. 1255) Çağatay Türkçesi'nde "sayı sayan, asker toplama müfettişi, haberci, zâbit, dellâl, muhbir" gibi karşılıklara sahipti. Terim olarak ise geniş yetkilerle donatılan kumandanları ifade eder. Tavacılar orduya asker toplar, ordunun nizam ve inzibatıyla uğraşır, toplanma yerini belirler, kıtaları teftiş eder, idam cezalarının uygulanmasına nezaret eder, ganimetleri taksim eder ve hükümdarın önünde geçit merasimlerini yaptırır. Bütün göçebe halkların devletlerinde rastlanan bu göreve daha çok Timurlu kaynaklarında tesadüf edilir. Askerin bir araya gelip sayılmasından sonra Cengiz Han tarafından teftiş edildiğine dair haberler (Şerefeddin Ali Yezdî, s. 17) bu kurumun o dönemden itibaren varlığına bir işaret sayılabilir.

Tavacılar, sefere çıkılacağı zaman ya da sefer esnasında vilâyetlere giderek askerlerin toplanması ve orduya katılmasını sağlardı. Hükümdarla birlikler arasındaki haberleşmeyi düzenleyen tavacılar, sefer sırasında hükümdarın emirlerini ordu kumandanlarına bildirdikleri gibi bazan bu emre uyacaklarına dair onlardan senet (möçelka) alma işini üstlenirlerdi. Ordudaki emirler arasında görev dağılımı yapmak

da tavacıların işiydi. Sefer esnasında akın ve yağma amacıyla çevreye dağılan askerî birlikleri tavacılar toplardı. Yine sefer sırasında kanal açılması, konak yerlerinin düzenlenmesi, şölen hazırlıklarının yapılması gibi işler bazan ordu inzibatıyla görevli yasavul, bazan da malî işlere bakan muhassıl ile birlikte tavacıların kontrolünde gerçekleştirilirdi (a.g.e., s. 46). Bir kısım savaşlarda her askerin kesilmiş bir düşman başı getirmesi istendiğinde bunun kontrolü de tavacılar aitti (a.g.e., s. 110, 177). Ankara Savaşı'ndan sonra Yıldırım Bayezid'in oğullarının âkibetini tavacılar araştırmıştı (a.g.e., s. 186). Bunun yanında tavacıların önemli bir görevi de askerî kayıtları tutmaktı. Tavacılar her bölgeden çıkacak asker miktarını ve bunların tertibini, ulus emîrleriyle vilâyet hâkimlerinin idaresinde orduya katılacak askerlerin listesini düzenliyordu. Çin seferinden önce askerin teftiş edilmesi için Timur'dan aldıkları emre göre tavacılar askerleri 1000'erli gruplar halinde sayacak ve asker sayısının artırılmasına elverişli olan yerlerde sayıyı arttırıp deftere kaydedecekti. Ulus emîrleriyle vilâyet hâkimleri ayrıca gerekli levazımatı tavacılar bildirecekti. Tavacılar asker toplama emri verildiğinde onların askerlerin ihtiyaçlarını temin ederek belirlenen yerde ve zamanda bir araya gelmelerini sağlamaları gerekirdi. Nitekim Timur, 1391 yılında Toktamış Han üzerine sefere çıkarken tavacılar askerlerin teçhizatlarıyla birlikte teftişe hazır olmalarını emretmişti (Aka, *Timur ve Devleti*, s. 110-112).

Moğollar'daki iki divandan biri Divân-ı Büzürg-i Emâret idi. Askerî bir devlet vasfı taşımasından dolayı sistemin en üstünde bulunan, Divân-ı A'lâ'dan ayrı olan ve Tavacı Divanı adı da verilen bu divanın beyleri Cengiz Han yasası ve Timur'un töresi gereğince diğer bütün görevlilerden önce geliyordu. Türkler ve Türkleşmiş Moğollar'ın işlerine de bakan divana Türk Divanı da deniliyor, kâtiplerine ise "bahşı" veya "nüvisendegân-ı Türk" adı veriliyordu (Aka, *Mirza Şahrüh*, s. 188). Timur'un 1370'te bir defada sekiz kişiyi tavacı tayin etmesi ve kelimenin kaynaklarda tavacıyân (tavacıyân-i büzürg, ümerâ-i tavacı) şeklinde çoğul olarak kullanılması tavacı sayısının birden fazla olduğunu göstermektedir. Genellikle aynı ailelerden seçilen tavacıların idarî hiyerarşideki yeri hükümdar ve divan emirlerinden sonra üçüncü sıradaydı ve hükümdar ailesine en yakın grupların başında geliyordu.